

BOSNALI MEHMET TEVFİK EFENDİ'NİN MÜNTEHÂB MİN KİTÂB-I TEŞRÎH ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ*

Nerma ZAIMOVIC**

Geliş:17.06.2020 / Kabul:05.08.2020

Öz

Bu makalede 19. yüzyılda rika yazı stiliyle yazılmış ve tıp konulu bir eser olan Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh adlı tek nüshalı eser tanıtılmaktadır. Eser, Bosna Hersek'te Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde bulunmaktadır. 45 varaktan oluşan ve anatomi hakkında olan eserde kemik adları da yer almaktadır. Bu kemiklerin isimleri Arapça ve Türkçe, bazı yerlerde de Latince olarak verilmiştir. Domuz, kedi, köpek gibi hayvanların kemiklerinin isimleri eserin birçok yerinde verilmektedir. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde yer alan katalog bilgilerine ve eserin kapak sayfasındaki yazıya göre bu tıp eserinin yazarı Bosnalı Mehmet Tevfik Efendi'dir. Fakat Bosnalı Mehmet Tevfik Efendi'nin hayatına, mektuplarına ve hangi yolu takip ettiğine bakıldığında tüm hakikatiyle Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh adlı bir tıp eserini yazmış olması mümkün olmadığı görülmektedir. Büyük ihtimalle, o dönemde bulunan çeşitli tıp kitaplarından bazı bölümler seçilerek Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh adlı tıp eserinin ortaya çıkarıldığı söylenebilir. Bu çalışmada Bosna'daki tıp eserleri hakkında kısa bilgi verildikten ve Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh adlı eseri ayrıntılı olarak tanıtıldıktan sonra eserde görülen imlâ ve dil özelliklerini incelenmiş ve açıklanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh, Bosnalı Mehmet Tevfik Efendi, Osmanlı Tıp terimleri, anatomi, imlâ özellikleri.

REVIEWING OF BOSNIAN MEHMET TEVFİK EFENDİ'S MÜNTEHÂB MİN KİTÂB-I TEŞRÎH

Abstract

This article introduces a uniquely – extent copy of the book called Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh, written in the 19th century in the style of Rika on medicine. The work is in the Gazi Hüsrev Bey Library in Bosnia and Herzegovina. The book which is on Anatomy, includes the terms used for animal bones in 45 pages. The names of these bones are given in Arabic and Turkish, and in some places in Latin. The bones of animals such as pigs, cats, dogs

* Bu makale *Bosnalı Tevfik Efendi'nin, Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh Adlı Eseri Üzerinde Dil İncelemesi* adlı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

* Dr., nerma.zaimovic@gmail.com.

constitute the majority of the work. According to the catalog information in the Gazi Hüsrev Bey Library and the text on the cover page of the work the author of his medical work is Bosnian Mehmet Tevfik Efendi. However, when we look at the life and letters of Bosnian Mehmet Tevfik Efendi, it is not possible that he could have written a medical work named Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih. It is highly probable that the medical work named Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih was created by selecting some chapters from various medical books in that period. In this study, after giving brief information about medical works in Bosnia and introducing the work named Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih in detail, I will examine and scrutinize the spelling and language features of the work.

Keywords: Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih, Bosnian Mehmet Tevfik Efendi, Ottoman Medical terms, anatomy, spelling features

Giriş

Osmanlı İmparatorluğunun Bosna Hersek'teki hâkimiyeti 1463'ten başlayıp 1878'e kadar sürerek bu topraklara İslam dininin gelmesi ile medrese, tekke, zaviye ve camiler yavaş yavaş kurulmaya başlandıktan sonra İslamî ilimler de görülmeye başlanmıştır. Yeni dinle beraber kültür ve diğer ilim dallarının gelişmesiyle çeşitli bilim dallarında eserler, zamanla bu topraklara ulaşmaya başlamıştır. Özellikle tıp alanındaki gelişmeler büyük önem kazanmıştır. İlk asırlarda ciddi çalışmalar görmek mümkün değildi, fakat insanlar zaman ilerledikçe yeni din ve kültürle beraber yeni şeyleri üretmeye çalışmışlardır. İlk tabipler – atarlar şifalı otlar ve yağ çeşitleriyle evlerde ya da özel hanlarda yapılan özel karışımlarla hastalara yardımcı olmaya çalışarak çok önemli başarılar kazanmışlardır. Bu devirde insanlara ilaç konusunda yardımcı olmak ve en kolay bir şekilde tedavi yollarını göstermek için küçük el kitapları yavaş yavaş yazılmaya başlanmıştır. Daha sonra tıbbın gelişmesiyle geniş kapsamlı ve değişik konulardan oluşan tıp kitapları Bosna Hersek'in tanınmış kütüphanelerinde yer almaya başlamıştır (Mašić ve Kujundžić,1999: 50).

Bu çalışmada XIX. yüzyılın sonunda rika stilinde yazılmış olan ve Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde bulunan 45 varak, katalogdaki bilgilere göre Bosnalı Mehmet Tevfik Efendi tarafından yazılmış Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih adlı tıp eseri üzerinde durulacaktır. Bu anatomi eseri genel olarak incelendikten sonra eldeki nüshaya göre bazı imlâ özellikleri (ek ve kelimelerin farklı yazılış şekilleri) açıklanacak ve yazım farklarından bazı örnekler verilecektir.

Bosna'daki Tıp Eserlerine Kısa Bir Bakış

Bosna'da ilk hastaneler, Gazi Hüsrev Bey ve Şerif Topal Osman Paşa'nın zamanında kurulmuştur (Mašić ve Kujundžić, 1999: 51). Bu hastanelerde genellikle İstanbul'da eğitim gören hekimler çalışmışlardır. Bosna Hersek'te tıp ve tıp tarihi alanında ciddi çalışmaların, XIX. yüzyılda başladığı bilinmektedir. XIX. yüzyılın başlarında Dr. Enes Kuyunciç, Osman Asaf Sokoloviç, Salih Trako, Kasım Dobraça, Feyzullah Hacıbayriç Efendi gibi araştırmacılar Bosna Hersek'te yıllardır bulunan tıp konulu el yazmalarını tespit ederek incelemeye çalışmışlardır. Böylece Balkanların en büyük hazinelerinden birisi olarak Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, bu değerli eserlere ilk zamanlardan itibaren sahip olmaya başlamıştır. Hatta farklı dillere çevrilmiş nadir tıp eserleri de kütüphanede yerlerini almıştır (Mašić ve Kujundžić, 1999: 61). İkinci Dünya Savaşından bu yana Saraybosna Devlet Üniversitesi Tıp Fakültesi Kütüphanesi, Sağlık Enstitüsü gibi kurumlarda tıp konulu değerli el yazmaları yer almaya başlamıştır. Bu dönemde Bosna Hersek'in şarkiyatçıları Şaçir Sikiriç, Derviş Buturoviç ve Hamdiya Karamehmedoviç gibi kimseler Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerin bibliyografyasını oluşturmuşlardır. Dünyanın en önemli tıpçılarından biri olan İbn-i Sina'nın çalışmalarının bibliyografyasını İzet Mašić, Zoran Ricanoviç ve Enes Kuyunciç hazırlamıştır (Mašić ve Kujundžić, 1999: 53).

Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde bilinen ilk Türkçe tıp eserlerine rastlanır. 1537 yılında Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinin kuruluşundan sonra çeşitli bilim alanından kitaplar toplanmaya başlanmıştır (Dobraça, 1997: 29). İslamî, edebî, astronomi, matematik, fizik ve diğer eserler arasında kütüphanede tıp eserleri de yerini almıştır. Bu dönemin bilim adamları ve araştırmacıları Doğu ve Orta Doğu'ya yaptıkları ziyaretlerde değerli kitaplar almışlar (Dobraça, 1997: 29). Bu çalışmada Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde bulunan Türkçe tıp konulu¹ bazı eserler hakkında kısa bilgi verilecektir (Zaimovic, 2020:146-162) .

Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar

Kütüphanede 3071 numara ile kayıtlıdır.

Eserin aslı İbn Baytar (ö. 646/1248) tarafından, 175 varak olarak yazılmıştır.

¹ Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinin tüm kataloglarına internet üzerine ulaşabilirsiniz. Bu eserler on iki numaralı katalogda yer almaktadır. Kütüphanenin katalogunun yanında Kasım Dobraça'nın Orijinalni medicinski rukopisi u Gazi Husrev- begovoju biblioteci u Sarajevu adlı değerli eserinden de faydalanıldı.

Muhtemelen Timurtaş el-Aydini'nin valisi için İshak b. Umur Murad Bey'in isteğiyle bu eserin orijinal Kitabü'l-Câmi Fi'l-Edviyeti'l Müfredede adlı eserden bazı bölümleri eksik olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser XIV. yüzyılda yazılmıştır ve Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinin dışında İstanbul Üniversitesi TY 1204, Saraybosna Şarkiyat Enst. Küt.Y.2461, Zagreb Şarkiyat Enst.Y.1139/4, Bursa Küt. Hüseyin Çelebi T.Y.835, Haraçcıoğlu 1118 ve Hüsrev Paşa 476, Köprülü Küt. 983, Süleymaniye Küt. Esad Efendi 2497, Lala İsmail Efendi 389/6 (Gürlek, 2011: 37) kayıt numaraları ile yer almıştır. Eserde genel olarak bitkisel ilaçlar ve onların nasıl kullanılacağına dair bilgiler yer almaktadır.

İhtiyârât et-Taberî

İsmail b. İshak et-Taberî tarafından XIII. ya da XIV. yüzyılda yazılmış bir tıp eseridir.

Kütüphanede R-2754 numara ile kayıt altına alınmıştır. 10 bölümden oluşan eserin Farsçadan Türkçeye kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir. Eksik sayfalar olmasına rağmen önemli bir tıp eserinin ilk sayfalarında hasta diağnozunun hangi yöntemlerle tespit edilmesi gerektiği bilgileri verilmiştir. Ek olarak çeşitli hastalıklar için tavsiye edilen ilaçlar da yer almaktadır (Dobrača, 1997: 37-38).

Muhtasar (min Tervîh el-Ervâh) Fi't - Tıbb

Ahmed b. İbrahim b. Ahmedi el-Germiyânî, (ö. 815/1412) tarafından nesih hat ile yazılmış, 80 varaktan oluşan bu tıp eserinin ilk sayfasında yer alan bir nota göre Türkçe eserin Mahmud-Tebrizi tarafından yazıldığı bilinmektedir. Fakat Osmanlı Müellifleri kitabında bu yazarın ismi Tervîh el-Ervâh adlı eserin yazarı olarak geçmektedir. Eserin istinsah yeri ve zamanı hakkında da herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Gazi Hüsrev Bey kütüphanesinde R-1266 numara ile kayıt altına alınmıştır.

Kitâb Fi't – Tıbb

Bu eserin müstensihî, istinsah tarihi ve yeri bilinmemektedir. Kütüphanede R-6787 ve R- 993 numaralar ile kayıt altına alınmıştır. Eserin baştan sona eksik sayfaları ve bölümleri vardır Çeşitli hastalıkların tedavisi üzerine yazılmış Kitâb Fi't – Tıbb adlı eserin bazı bölümlerde birkaç hastalıkların tedavisi için ilaç liste şeklinde verilmiştir. Bu eserde dikkat çeken bazı yerlerde ilaçlar liste halinde Boşnakça verilmiştir.

Kemaliye fi't - Tıbb

Mahmud b. Muhammed Dilşad Şükrullah Şirvânî, ö. 912/1506-07 tarafından yazılmış Kemâliye adlı eser kütüphanede R-1585,2 numara ile kayıt altına alınmıştır. On bâbdan oluşan ve kafa, göz, diş, ağız, idrar kaçırma, cinsel ilişki, çeşitli hastalıklar hakkında bilgi veren 55 varaktan oluşan bir eserdir.

Bursa'daki türbenin koruyucusu Şeyh Kemalüddin'e yazılmıştır. Eser on bir bölümden oluşmaktadır. Müstensih, istinsah zamanı ve yeri ile ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Nüshaları: Gazi Hüsrev Bey kütüphanesi Sarayevu L. 44-45, Süleymaniye Küt. Laleli 1646, Bağdatlı Vehbi Efendi 1645, Şehid Ali Paşa 20740 (Gürlek, 2011: 17).

Cerrâh-nâme

Ebu Tahir İbrahim b. Muhammed el-Gaznevi tarafından yazılmış, Farsça-Pehlevi tıp alanında olan eserin Türkçeye tercümesi cerrah Mesut tarafından yapılmış ve tedavi sırasında yara ve yaralanmaların tedavisi ve cerrahi müdahaleler hakkında hazırlanmış bir eserdir. Gazi Hüsrev Bey kütüphanesinde R-1541 numara ile kayıtlıdır. Yazma 123 varak hacindedir. Eserin kapağının iç kısmında bu yazma eserin Pazar Paşa Mustafa'ya ait olduğu (1195/1781 senesi) bilgisi bulunmaktadır.

Mecmu'a Fi't - Tıbb

Eser; Salim-efendi tarafından alınmış tıp çalışmalarından oluşan Türkçe bir ilaç koleksiyonudur R-1379 numara ile kayıt altına alınmıştır. Otlar ve diğer doğal malzemelerden oluşturulan ilaçların nasıl kullanılacağı ve saklanacağı da açıklanmaktadır. Metinde ilaçların ve hastalıkların Boşnakça karşılıklarının verilmesinden yola çıkarak müstensih'in Bosnalı olduğu ve eserin de Bosna topraklarında kullanıldığı düşünülmektedir.

Yâdigâr-ı İbn Şerîf

Çok tanınmış olan bu Türkçe tıp el kitabının yazarı İbn Şerîf hakkında çok bilgi bulunmadığından eserde ve başka kaynaklarda bulunan bilgilere göre XV yüzyılda yaşadığı düşünülmektedir.

Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde bulunan bir yazıya göre, verilen (961 /1554) yıla bakıldığında el yazmasının eski bir yazma olduğu ve R-3430; R-7226; R-2441; R-4360; R-1900 numaralar ile kayıt altına alındığı geçmektedir. 140 varaktan oluşan

bu tıp eseri, Bosna Hersek'in çok tanınmış araştırmacısı Kasım Dobraça'ya göre İbn Baytar Ebu Muhammed 'Abdullah tarafından yazılmış ve eserin kısaltılmış bir versiyonu olduğu düşünülmektedir.

Eser, Arapçadan Türkçeye kısaltılmış olarak tercüme edilmiştir. Konulara bakıldığında birbirleri arasında çok büyük benzerlikler olduğu fark edilebilir. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde bu eserin toplam dört nüshası bulunmaktadır. Eserin ilk nüshası İbrahim Hıfzı tarafından 1098/1687 yılında istinsah edilmiştir, eserin asıl sahibinin ise Hıfzı Mustafa olduğu görülmektedir. Nüshaların bazı bölümleri eksiktir. 982/1574 yılında Halil b. Hızır İlyas tarafından yazılmış üçüncü nüshasının ilk beş bölümü eksiktir. Dördüncü nüshada yazının sonu eksik olduğundan müstensih, istinsah yeri ve zamanı bilinmemektedir. Bektaşoğlu Berberi Molla İbrahim bu eserin sahibi olarak geçmektedir.

İlk bölümde genel olarak hijyen ve hastalıktan, ikinci bölümde insan vücudundaki bireysel organların hastalıkları ve tedavilerinden, üçüncü bölümde ateş, kızamık, çiçek hastalığı ve tedavisinden ve dördüncü bölümde tümörler, ülser, yaralar (yaralanmalar) ve tedavisinden ve son bölüm olan beşinci bölümde ise kırık, ezilme ve zehirlenmelerden bahsedilmektedir.

Mahadar Fi't - Tıbb

Ebu Bekir Nusret Efendi b. 'Abdullah el-Harputlu, ö.1210/1795 tarafından yazılmıştır, kütüphanede R-6691; R-5395; R-7397; R-5452; R-7100; R-4204; R-6621; R-8884; R-2822; R-532,1; R-5466,1 numaralar ile kayıt altına alınmıştır. Türkçe yazılmış farmakoloji çalışması olarak bilinen, çeşitli hastalıklar için tedaviler içeren eserin kimin tarafından istinsah edildiği belli değildir. Eser aynı zamanda Risale-i Nusret olarak bilinmiş, 10 nüshası daha bulunmuştur. 1226/1811 yılında Muhammed İbrahim Mustafa tarafından istinsah edilmiş eserin bir nüshasının sonunda farklı hastalıklar için ilaç tarifleri yer almaktadır. Başka bir nüshanın Süleyman tarafından çevrildiği eserin 23a sayfasında not bulunmadığı, Malatya'dan Ebu Bekir Mustafa'nın aynı eseri istinsah ettiği başka bir nüshanın 103a sayfasında kayıtlıdır. Bu eserin başka nüshalarının müstensih, istinsah yeri ve tarihinin belli olmadığı görülmektedir.

Tercüme-i Havâss-ı Büberiyye

Bu eserin müstensih, istinsah yeri ve tarihi ile ilgili herhangi bilgiye ulaşılamamıştır. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde R-608,2 numara ile kayıt altına

alınmıştır. Talik yazıyla yazılmış, Latince'den Türkçeye çevrilen kısa bir tıp tartışmasıdır, Zeki Ali 1107/1695 tarafından çevrilmiştir.

Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh Adlı Eser

XIX. yüzyılın sonuna ait olan ve ve rika yazı stiliyle yazılmış olan bu eserin, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi katalogundaki bilgilerine ve eserin kapak sayfasındaki yazıya göre bu tıp eserinin yazarı Bosnalı Mehmet Tefik Efendi'dir. Tek nüshası bulunan eser 45 yapraktan oluşmakta ve anatomiye ağırlıklı vermektedir. Eserde pek çok kısa alt başlık yer aldığını görmekteyiz. Metnin girişinde hem teşrîó-i neb'Àti hem de teşrîó-i óayv'Àni tabirleri ele alınarak vücut organlarına ait parçaların açıklaması sunulmuştur. Omurga kemiğiyle bağlı olan bazı liflerden bahsedilerek etrafındaki mühim organlar sayılmak suretiyle vücudun parçalarına genel bakış atılmıştır. Bu kısımda özellikle bazı hayvanların (keçi, koyun, domuz, at, eşek, kedi, köpek gibi) ayak ve tırnaklarından bahsedilmiştir. Böylece tek, iki, üç, dört ve beş tırnaklı olan hayvanların tasnifi yapılmıştır.

...imdi óayv'Àn'Àt-ı mÿnisenüñ en ziy'Àde [2b] 1. mühim 'umÿmen isti'm'Àl olanları b'Àrgir, merkeb ve ester ve öküz ve àanem 2. ve keçi ve h'Àkeó'À óayv'Àn'Àtuñ 'ib'Àretdür ve óayv'Àn'Àtuñ ba'óuları mev'Àdd-ı neb'Àtiyle 3. beslendüklerinden on birinci óayv'Àn'Àt ta 'bir olunur. Me'Àel'À b'Àrgir ve bu cins 4. olan óayv'Àn'Àtlar gibi 5. ve digerleri da'òì et yedüklerinden bunlara da'òì et yiyici óayv'Àn'Àt ta 'bir olunur. 6. Me'Àel'À kelb ile kedi gibi. Ve òinzir ise gerek ot ve gerek et yidügenden bu 7. da'òì iki nev' óayv'Àn'Àtuñ beyninde mürÿr ve bir de òikr olan óayv'Àn'Àtuñ 8. ayaúlarına na'òaran birbirlerinden farú olunur. Şöyle ki yek-p'Àre úrnaúlı 9. ve iki úrnaúlı ve dörd úrnaú ve beş úrnaúlı isimleriyle imdiden 10. yek-p'Àre úrnaúlı olan óayv'Àn'Àt, me'Àel'À b'Àrgir ve merkeb ve ustur gibi 11. ve iki úrnaúlı olan óayv'Àn'Àtuñ, me'Àel'À úoyun ve keçi, öküz gibi, 12. dörd ve ya'òyd beş úrnaúlı olan óayv'Àn'Àt kelb ve kedi ve òinzir gibi (Zaimovic, 2014: 24).

İskelet ile ilgili kısımda; kemiklerin genel özellikleri (örnek: kuru kemiklerin olduğu zaman daha sert olur; sarı, kırmızı ya da beyaz olduğunda ona göre yaş ve incelik belirlenir gibi) hakkında bilgi verilmiştir. Kürek kemiği söz konusu olduğunda orada yer alan küçük kemikler – örtüler gibi görünmektedir.

Bir sonraki kısımda alın ve şakak kemikleri, kol, kalça ve dirsek kemikleri açıklanmıştır. Göğüs kemiği, kalbur, elmacık kemiklerinin isimleri ile ilgili terimler verilmiştir.

Kemiklerin şekilleri üzerine durularak çukurluk ve yumruluklardan bahsedilmiştir. Kemikler birbirine birleşik ve karışık olarak yırtılır fakat sağlam olan bir tür kemik de vardır. Bu yırtık olan oynak yerleri yine de birbirine bağlıdır ve zikrolunan bu oynak yerlerin tabakası esnek ve damarsız bağdokusu ile örtülüdür ve tabakanın üst tarafında rutubet ve kuruluşun oluşmasından bahsedilmiştir.

Vücuttaki eklem yerlerinin küre şeklinden bahsedildiğinde ise bazı kemiklerin üzeri geçici olarak bir kırıldak tabakası ile örtülmüştür. Örnek olarak, birkaç kemik söz konusu olmuştur. Birincisi uyluk kemiği ile leğen kemiğinin ve ikincisi kol kemiği ile kürek kemiğinin birleşmiş olduğundan bahsedilmiştir.

Ve eger bu mefââlları teşkil iden kemiklerüñ bir nih.Âyeti 14. kürreviyyü's-şekl olur ise aña re's ta'bir olunur; meâelâ uyluú kemiginüñ óavø 15. kemigine müteóid olduú re's gibi ve keðâ úol kemiği ile kürek kemiginüñ teşkil itdügi 16. mefââil bu úubbelerinden imdi mefââil mevâýúa (birlik ?) mefââlları daði keðâlik 17. 'iøAmuñ ittióAdına bÂ'ia olup faúaú teşkil itdükleri mefââllaruñ óareketleri 18. (óareketleri) óiss olunmaz derecelerde ve kendüleriüñ üzeri muvaúúaten bir úabaúa 19. úúurdaú ile muvaúúaten setr olup işbu úúurdaú vÂsúasiyla daði mefââil-ı 20. meðkyre müte'alliú olunduğı úısımlara müteóid olmuşlardur.

İşte bu nev' mefââillara [4b] 1. óuâyâyıyla vÂsi' olan kemiklerüñ kenÂrlarında vÂúú' olup ve óÁllerde 2. çengel úarzında ve ba'óıları ince levóaları úeşkil idüp ba'óı kemiklerde daði 3. áayr-ı mes.Âvi zÂviyeleri ir.Â'e idüp ve destereye muş.Âbih olmaála ismini 4. muóaddir tesmiye olunur (Zaimovic, 2014: 27).

Bu eklem yerler geniş ve bazen çengel şeklinde bazen de ince levha şeklinde görülmüştür. Kasları hareket ettiren kırıştan bahsedildiğinde bol damarlı bir yapıya sahip olan iskelet kas, bir kılıfla sarılmış olarak bulunur ve kılıflar buldukları yere göre adlandırılır. Dirsek kemikleri söz konusu olduğunda dirsek eklemine oluşturan kemik yapıları orbita, olecranon ve olecrana ile ilgili bilgi verilmiştir. Alın kemiği, duvar kemik, art kafa kemiği, şakak kemiği, temel kemik ve kalbur kemiği ile ilgili açıklama yapıldığında göz çukuru – orbita yanı sıra yüz kemiklerinden bazı çıkıntılarının arasında hava dolu boşluk bulunmaktadır. Burada özellikle sinüs söz konusu olmuştur.

Ve'l-óÁâil bu ðikr olunan 19. yumruluúlaruñ ba'óılarınuñ ne tür tesmiye olunur ir.Â'e itdügi yumruluú ziy.Âdesiyle 20. büyük olduúdan irice bir kemik teşkil itmiş gibi müş.Âhede olunur; meâel.Á [5a] 1. úol kemiginüñ z.Áviye-i esfelinde v.Áúú' yumruluú gibi ve kemiklerüñ teşkil 2. itdügi mefââillar vücyduñ ve saúóını nisbeten aóó itdükleri istiú.Ámete göre 3. ba'óılarına munóarif ve ba'óılarına m.Á'il tab'ir

olunur ve irtibÀuna medÀr olduuları 4. cüz'lerüñ fi'llerine göre (turukant) (turukant) (trachean (?)) 5. (trachea) tesmiye olunur. Ve'l-óÀÀil úÀ'idelerini naúl itdükleri úu'anuñ 6. ismine naøaran (orbita), (olecranon), (olecrana) (Zaimovic, 2014: 28).

Kafatası boşluğu ve çukurlukları söz konusu olunca dıştan ve içten bazı karakteristik boşluklar ile ilgili bazı özel yapılar görmek mümkündür. Baş ve yüz çevresinde bazı kemiklerin içindeki boşlukların olmasından, özellikle sinüs gibi boşluklardan bahsedilmiştir. Vücutta bulunan çukurluk, özellikle kürek, leğen ve uyluk kemiklerinden bahsedilmektedir. İçi boşluklu ve uzun kemiklerin en kuvvetlisi olan uyluk kemiğinin önemli çıkıntıları yer almaktadır. Önemli noktalardan biri trocantherdir.

Kemiklerin parçalarının birleştirilmesi ve kenarları söz konusu olunca kemiklerin sertliği ve aynı zamanda esnekliğini tutabilmek için değişik maddelerden bahsedilir. Kemiğin bir parçası sağlam diğeri ise bozuk, kırık ya da yanmış olduğunda organ, damar ve liflerin çalışması ve hangi durumlarda olduğu açıklanır. Devamında damarsız, yumuşak dokulardan oluşmuş organlara destek veren kıkırdak ile ilgili bilgi verilmiştir.

İmdi úúurdaú ta 'bir olunan aúsÀm-ı 'uøviyyenüñ (ki ?) billÿr úarib ve kendileri 7. ziyÀde kesif ve àÁyet ile mariø ve kemiklere müte'alliú 'uølar olduândan böyle 8. óayvÀÀtuñ ba 'øi aúsÀmuñ teşkil itmege medÀr olurlar ve bir de bu úúurdaú ta 'bir olunan 9. cüz'ler ekàer úuvveti icÀb iden maóallerde bulunmaları 'icÀb ider ve bundan başúa 10. úúurdaúlaruñ ba 'øıları muòetelif vaúitlere göre øÀyi' olaraú anlaruñ yerlerine 11. kemikler úÀ'im olmaàla böyle olan úúurdaúlara muvaúúat úlÀú olunur (Zaimovic, 2014: 32).

İskelet konusunda iki türden; sağef ve deniz böceklerinin sert ve biraz şeffafa yakın iskeletleri ve doğal olan iskeletten bahsedilmiştir. Müntehâb min Kitâb-ı Teşrih adlı eserde iskeletin hem üst hem de alt ekstremiteleri incelenir. Kafa kemikleri (beyin, alın, duvar, şakak, kalbur kemikleri,); yüz kemikleri (çene, dil, elmacık, yanak, sapan, burun kemikleri); göğüs kemikleri; omurga kemikleri (boyun, bel ve kuyruk omurları); omuz, kol, bilek, kalça ve ayak kemiklerinden ayrıntılı bir şekilde söz edilmiştir. Kafa iskeletine yandan, arkadan ve alttan bakıldığından en çıkıntılı noktalar görülür. Özellikle kafatası tabanının ön tarafında bulunan çok önemli ağız ve burun boşlukları – frontal kemikte orta hattın her iki yanında sinüs frontalis bulunduğu ve bu sinüs frontalisle beraber her çukurluk ayrı ayrı açıklanmıştır.

(Mevâîfe) 2. olan çuúurluúlaruñ ba'oları bir uauum zÁviye-i dÁðiliyyeleri bulup àayr-ı 3. muntaám çizgileri irÁ'e idüp ve ba'oları daði kemikleruñ dişlerini óabü 4. itmek için ba'oi çuúurluúlar irÁ'e ider. (Ve sinüs) diyü bir uauum çuúurluúlara 5. u'a 'bir olunur ki maóall-ı duóyüli gÁyet uardur, (ve sülyk) daði àÁyet küçük 6. ve beynerinde müster olunan ufaú çuúurluúlara u'a 'bir olunur. Ve eger bir çuúurluú bir kemik 7. digerine uòarı deler ise (ekÁürý) u'a 'bir olunur. Ve eger bu delik kemik óaylı mesÁfe- 8. -sine uòarı yaãü iki kemik beynine uòarı mümtedd olur ise aña (úanal) tesmiye olunur (Zaimovic, 2014: 29).

Burun boşluğunun üst ve arka kısımlarının, burun dış duvarlarının kısımlarının, kalburumsu kemiklerin ve şakak kemiklerinin üzerine durulmuştur.

Dört ayaklı olan hayvanların omuz, kol, dirsek, bilek ve el gibi sağ ve sol üst ekstremitelerine ait kürek ve göğüs kemikleri üzerinde ayrıca ayrıntılı durulmuştur. Metinde, özellikle atın vücudunda bulunan kaburganın her tarafında olan kemiklerin incelenmesi söz konusudur. Bu kısımda bulunan organların önemi ve özellikleri en önemli detaylara kadar anlatılmıştır.

Alt ekstremitte kemikleri olarak kalça, uyluk, bacak, kaval, dirsek, kamaş, ayak ve topuk olmak üzere her bölgede bulunan daha küçük kemiklerden bahsedilip inceleme yapılmıştır. Metnin son sayfalarında daha önce geçen tüm iskeletlerin kemikleri bir tablo şeklinde verilmiştir.

Bosnalı Mehmet Teyfik Efendi'nin Hayatı Hakkında

Hayatı ve eserleri hakkında elimizde fazla bilgi olmadığından Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk tarafından tanıtılan mektuplarından faydalanılmıştır. Bosnalı Mehmet Teyfik Efendi Hicri 1200, miladi 1785 yılında Bosna'da doğdu. Kendisinin uzun boylu, zayıf, seyrek sakallı, ela gözlü, ince parmaklı ve hep önüne bakarak yürüyen (Ergin, 1942: 234) Bosnalı bir mutasavvıf olduğu, İstanbul'da Hüsrev Paşa'nın (Süreyya, 1996) kethüdası olarak görev yaptığı, o zamana kadar doğumu, ailesi, nerelerde yaşadığı hakkında hiçbir bilgiye sahip olunmadığı (Öztürk, 1981: 3) bilinmektedir.

İslamî ilimlere vâkıf olan; Arapça, Farsça, Türkçe, Kur'an, Hadis ve tarikatı iyi bilen Mehmet Teyfik Efendi'nin çoğu zamanını İstanbul'da geçirdiğini ve hangi tarikatın yolunu takip ettiğini Öztürk'ün çevirdiği mektuplardan öğrenmiş bulunmaktayız. Nakşiyiye (Öztürk, 1981: 38), Şâzeliyye ve daha sonra Halvetiye tarikatlarından toplam on bir şeyhten feyz alarak kendi zamanının önemli mutasavvıflarından biri olmasının yanında tarikat mensupları tarafından "Büyük

Aziz”, Zeyrek hamamını işlettiği için “Hamâmî”, Unkapanı’nda konağı olduğu için “Unkapanî” ve aynı zamanda Bosnalı olduğu için “Bosnevî” diye anılan Mehmet Tevfik’in mutasavvıf ve aynı zamanda yazar (Öztürk, 1981: 3) olduğu bilinmektedir.

Hüsrev Paşa’nın yanına hizmet etmek için gittiğinde tasavvufta derin bir noktaya kadar gelmiş ve eşyadan “Enel Hak” sesleri geldiğini söylemeye başlamıştır. Hüsrev Paşa, Mehmet Tevfik’i bu haldeyken İbrahim Halvetî’nin yanına götürmüş, önceki şeyhi, Etyemez dergâhının şeyhi bir başka mürşide gitmesine çok kızmış ve dervişlerle beraber ona “Ya Kakhâr” hatmi okutmuştur (Öztürk, 1981: 5).

Bosnevî, Etyemez dergâhının şeyhi hasta olduğu zaman Mehmet Tevfik’in onun yanına gidip hizmet ettiği ve şeyhin ölümünden sonra Bosnevî’nin, İstanbul Fatih Zeyrek hamamının yanındaki Halveti dergâhında şeyhlik görevini devraldığı öğrenilmektedir.

Mehmet Tevfik’in bugüne kadar ulaşan eseri olan ölene kadar halife için yazdığı 19 adet mektuptan hayatı hakkında bilgi almış olduk. Mektuplar, Allah’ın varlığından bahsetmekte ve Peygamber’den söz etmektedir. Her Yani, bir nevi ben yokum, **O** var hâleti içerisinde “**İsmi var, cismi yok**” (Öztürk, 1981: 64) bir Allah dostudur. Bosnevî, Hicrî 1283, Miladî 1866 yılında vefat etmiştir. Mezarı Üsküdar’daki İcadiye semtinde bulunan Nalçacı Halil Dergahındadır.

Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh Adlı Eserin İmlâsı (Zaimovic, 2014: 11)

Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh kitabı imlâ bakımından karışıklık göstermemektedir.

Ulaşabildiğimiz tek nüshada dil incelemesini yaparken çok istisna örneğiyle karşılaşmadık. Bu çalışmada incelediğimiz tıp metninde bulunan bazı imlâ özelliklerinden bahsettikten sonra metindeki bazı yanlış yazım örnekleri üzerinde duracağız.

I.A) Ünlü ve Ünsüzlerin Yazılışı

Metinde karşılaştığımız ön, iç ve son seslerde **ünlülerin yazılışına** dikkatli bir şekilde bakarsak o dönemde yazılan çoğu metinler gibi imlâ konusunda büyük bir değişiklik olmadığını görebiliriz.

anuñ (أ نوك) [3a/12], *ãoñra* (صكره) [7a/17], *egilmege* (اكلمه) [5b/19], *ilerüden* (ايلرودن) [24a/19], *úalın* (قلین) [34b/12], *omuz* (اموز) [9a/7], *õñ* (اوك) [35b/3], *úuru* (قورو) [37b/39], *üzere* (اوزره) [11b/17]

Ünsüzlerin yazılışı ile ilgili sadece Arap alfabesinde, yani Türkçede bazı özel işaretler bulunmadığından bu ünsüzler p (پ), ç (چ), g (گ) ve ñ (ك) ile karşılanmışlardır.

çuúurluúları (جقورلقلر) [4a/5], *idiüp* (ايدوب) [34a/7], *gögüs* (كوكس) [34b/9], *kemiklerüñ* (كمكلرك) [5b/11]

B) Ünsüz Değişmesi

a. b > p değişmesi

Metnimizde kelime başında ve ortasında **b > p** değişikliğine rastlanmaktadır.

barmaú (برمق) [9a/13], *úabaàú* (قباغى) [10b/15]

b. t > d değişmesi

d''ye dönmüş örneklerden birisi *daòú* (دخى) [11a/10] metnimizde çok yere rastlanılmaktadır.

t''yi muhafaza eden örneklerden birisi: *ùoàrú* (طوغرىي) [17a/12]

II.Eklerin Yazılışı

1.Çokluk eki (لر) -şeklinde görülmektedir.

ayaúlarıuñ (اياقلرك) [43a/9], *kemiklerüñ* (كمكلرك) [42b/17]

2.İlgi hâli eki (نك)

çuúurluúlarınıuñ (جقورلقلرينك) [27b/2], *dimÀàinüñ* (دماغينك) [25a/17]

3.Yönelme hâli eki (نه)

egilmege (اكلمكه) [5b/19], *yumruluàına* (ئومرولوغنه) [42a/5]

4.Bulunma hâli eki (ده)

âınıfda (صنفده) [1b/7], kemiklerde (كمكلرده) [7a/12]

5.Ayrılma hâli eki (دن)

yumruluúlardan (يومرولقلردن) [31b/9], *ilerüden* (ايلرودن) [24a/19]

6.Yön hâli ekleri (رو), (ره)

ùşaru (طيشارو) [18b/5], *üzere* (اوزره) [21a/3], *ãoñra* (صكره) [7a/17], *ilerü* (ايلرو) [32a/2]

7.Vasıta hâli eki (يله)

isimleriyle (اسملىله) [29b/18], v^Àsùasıyla (واسطه سيله) [31b/12]

Ünlü Uyumu:

Kalınlık-incelik uyumu metnimizde yer almaktadır. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun Eski Anadolu Türkçesinde pek olmadığı, Batı Türkçesinde ise ancak Osmanlı Türkçesinin son dönemlerinde bu uyumun yaygınlaştığı görülmektedir. Metnimizde yuvarlak ünlü taşıyan zarf fiil eki *-up, -üp*, sıfat fiil eki *-duk, -dük*, fiilden fiil (faktitif) eki *-dur, -dür*, bildirme eki *-dur, -dür* bulunmaktadır. Ünlüsü sonradan yuvarlaklaşmış olan ekler ilgi hali eki *-uñ, -üñ, -nuñ, -nüñ*, isimden isim yapma eki *-lu, -lü*,

zarf fiil eki *-duıda/dükdedir*. Düz ünlü taşıyanların arasında yüklem hali eki *-ı, -i*, iyelik eki *-ı, -i, -sı, -si*, uzaklaşma hâli eki *-dan/-den*, isimden isim yapma eki *-cı, -ci*, isimden isim yapma eki *-lık, lik*, isimden isim yapma eki *-ncı, -nci*, fiilden isim yapma eki *-ıcı, -ici*, fiilden fiil yapma eki *-n, -ş*, öğrenilen geçmiş zaman eki *-mış, -miş*, zarf fiil eki *-ınca, -ince* gibi ekler metnimizde görülmektedir.

Örneklerin bazıları aşağıda gösterilmiştir:

a) Yuvarlak Ünlü Taşıyanlar

Zarf fiil eki **-up, -üp** metnimizde geçmektedir: *olunup* (اولنوب) [32a/5], *idüp* (ایدوب) [25a/7]

Sıfat fiil eki **-duk, -dük**: *olunduıda* [37b/26], *itdügi* [24b/20]

b) Düz Ünlü Taşıyanlar

-ı, -i yüklem hali eki: *ken^Àrlarını* (کنارلرینی) [10b/9]

-ı, -i, -sı, -si iyelik eki: *ò^Àricleri* (حارجیلرلی) [14b/16], *şekli* (شکلی) [13b/2], *ikincisi* (ایکینجیسی) [10a/4]

-cı, -ci isimden isim yapma eki: *birinci* (برنجی) [9b/10]

-lık, lik isimden isim yapma eki: *sertlikleri* (سرتلکلرلی) [7a/5]

III. Kelimelerin Yazılışı

Eserimizde yanlış yazılış şekillerini tespit edebildiğimiz kadarıyla aşağıda gösteriyoruz:

“irtib^Àına” (ارتباطنه) kelimesi yazılırken (ارتباطنه) olarak geçmiştir. [3a/17]

“óavø” (حوض) kelimesi hep (حوض) olarak yazılmıştır. [8a/2]

“ûıırdaú” (قطرداق) kelimesi yazılırken hep (قطرداق) olarak kullanılmıştır.[13a/11]

“òÀrici” (خارجى) kelimesi hep (خارجى) olarak yazılmıştır. [13b/6]

“gırbÀli” (غربالى) kelimesi hep (قربالى) olarak geçmektedir. [18a/12, 18a/16, 19a/10...]

“evcün” (اوجون) kelimesinin yerinde (اجنة) kelimesi yazılmıştır. [21b/8, 23b/14, 30a/16...]

Sonuç

Bosna Hersek'in başkenti Saraybosna'da bulunan ve 1537 yılında yaptırıldığı bilinen, Balkanlar'daki en eski kütüphane olan Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde değişik alanlarda Doğu dilleriyle yazılan birçok tıp eseri yer almaktadır. Bu eserlerden bazıları tek, bazıları ise birkaç nüshadan oluşan eserlerdir.

Bu çalışmada, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde Bosnalı Mehmet Tefvik Efendi tarafından Osmanlı Türkçesiyle XIX. yüzyılın sonunda yazılmış 45 varaktan oluşan Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih adlı eser üzerinde durulmuştur. Kütüphanede yer alan katalog bilgilerine ve eserin kapak sayfasındaki yazıya göre bu tıp eserinin yazarı Bosnalı Mehmet Tefvik Efendi'nin olduğu anlaşılmasına rağmen Mehmet Tefvik Efendi'nin hayatına ve mektuplarına bakıldığında Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih adlı müstakil bir tıp eserini yazmış olması mümkün olmadığı söylenebilir. O dönemde bulunan çeşitli tıp kitaplarından bazı bölümler seçilip alınarak Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih adlı kitabın ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Muntehâb min Kitâb-ı Teşrih adlı eserde anatomi üzerine yazılmış Arapça, Türkçe ve Latince kemiklerinin isimleri verilmekte ve böylece eserin taşıdığı önem daha da artmaktadır.

Metnimizde ünlü ve ünsüzlerin, eklerin ve kelimelerin yazılışı ile ilgili örnekler yer almaktadır. Bazı örnekler tek şekil, bazılarında ise iki farklı şekil görülmektedir. Bu durum metnin yazımında belli bir düzenin oluşu kanıtı niteliğindedir. Gelecekte, aynı veya benzer bir konuyla ilgili diğer bazı eserlerin de bu şekilde incelenmesi sırasında bu çalışmanın katkısı sonucu olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

DOBRAČA, Kasim (1997), *Orijentalni medicinski rukopisi u Gazi Husrev - begovoj biblioteci*

u *Sarajevu*, Avicena, Sarajevo.

ERGİN, Osman (1942), *Balikesirli Abdulazîz Mecdi Tolun*, Kenan Matbaası, İstanbul.

GÜRLEK, Mehmet (2011), *İbrahim bin Abdullah'ın Cerrâh-nâme ('Alâ' im-i Cerrâhîn Adlı Eseri*

(*Giriş – Metin - Sözlük*) (*Yayınlanmamış Doktora tezi*), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.

MAŠIĆ, İzet, KUJUNDŽIĆ, Enes (1999), *Uvod u Izvore za Istraživanje Historije Islamske*

Zdravstvene Kulture, Avicena, Sarajevo.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri (1981), *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhamed Tevfik Bosnevi (Hayatı, Mektupları Halifeleri* Fatih Yayınevi Matbası (1.bs), İstanbul.

SÜREYYA, Mehmed (1996), *Sicill-i Osmânî*, 2/275, Kültür Bakanlığı /Tarih Vakfı, İstanbul.

ZAİMOVİĆ, Nerma (2020), "*Bosna'daki Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesinde Bulunan Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış Tıp Eserleri Üzerine Değerlendirme*", Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (TÜRKÜM Dergisi, Cilt 1. Sayı 1. ss. 146-162.

ZAİMOVİĆ, Nerma (2014), *Bosnalı Tevfik Efendi'nin, Müntehâb min Kitâb-ı Teşrih Adlı Eseri Üzerinde Dil İncelemesi*, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, İstanbul.

